

בין סוסיתא ומג'דוליה

אפיון מערכות היחסים בין העיר לכפר בגולן

הר סוסיתא. מבט לכיוון מזרח (צילום רחפן: מ' איזנברג)

מה חדש במחקר?

המחקר הארכאולוגי הארצישראלי עסק בחקר מאות אתרים עירוניים וכפריים בני התקופה הרומית. לעיתים קרובות נעשה ניסיון להגדיר את שטחם של אתרים שונים, ולעיתים אף ניסו להתחקות אחר השפעתם האזורית ועוצמת קשרי המסחר ביניהם. אולם, טרם נעשה ניסיון לחקור את מערכות היחסים הסבוכות שבין הפוליס לבין היישובים שבתחומה המנהלי ועורפה החקלאי. מחקר חדש שעוסק בתחומה של סוסיתא, עיר פוליס שנמצאת בדרום רמת הגולן, מנסה לעמוד לראשונה על מהותן של מערכות אלו. הוא עושה שימוש בכלי מחקר חדשים בתחומי הארכאולוגיה, ההיסטוריה והכלכלה ובשיטות אנליטיות מגוונות, שביניהן: זיהוי הרכב כימי של כלי חרס וזיהוי מקור חומרי הגלם שלהם, זיהוי כימי של אבני הבזלת ומקורן ועוד.

ח עמדו המנהלי של יישוב בתקופה הרומית נגזר ממספר שיקולים ובהם גודלו, מספר תושביו, התוצר הכלכלי שלו ועוד. ליישוב העירוני הראשי שקיבל מעמד של פוליס הייתה חשיבות גבוהה באימפריה הרומית, ולא אחת לסטטוס זה היו גם נסיבות היסטוריות שמקורן במעמד היישוב עוד בתקופה ההלניסטית. הפרובינקיה העניקה לפוליס הרומית – עיר הראשה, מעמד מגובש, שכלל תחום שליטה גיאוגרפי מנהלי רחב שממנו נגבו מיסים. התחום כלל חוות, כפרים ועיירות ממעמד מנהלי נמוך יותר שכולם היו כפופים לפוליס. הפוליס שימשה כעוגן יציב וחשוב עבור השלטון המקומי, בעיקר באחריות לשמירת הסדר האזורי בתחומה, בראש ובראשונה בגביית מיסים בשם האימפריה תחת נציב הפרובינקיה.

האוכף של הר סוסיא וסביבתו, מבט לכיוון מערב (צילום: מ' איזנברג)

כבשן ליצור כלי חרס, מג'דוליה (צילום: מ' אזבנד)

וכעיר הנוצרית הראשית באזור הכינרת והגולן. העיר חרבה מבלי שתיושב בשנית בעקבות רעש האדמה בשנת 749 לספירה. העדויות הארכאולוגיות מצביעות על כך שסוסיא של שלהי המאה השביעית ותחילת המאה השמינית לספירה כבר איננה עיר אלא עיירה דועכת.

הסקרים הראשונים של הגולן החלו כבר בסוף המאה ה-19. החשוב שביניהם נעשה על ידי גוטליב שומאכר מ-1884 ועד 1886 שעד היום נחשב כמקור חשוב על הגולן. מסוף שנות ה-60 של המאה ה-20 ועד היום נעשו אמנם סקרים רבים על הגולן, אך רק אתרים כפריים בודדים מהתקופה הרומית זכו לחפירה ארכאולוגית וגם הם נחפרו בהיקף מצומצם. החפירות הנרחבות התנהלו באתרים גדולים יחסית, שיש בהם עניין היסטורי כמו בניאס וגמלא. לאחרונה נוספו לאלה חפירות נרחבות בשני אתרי מפתח: בכפר מג'דוליה ובפוליס סוסיא.

שני אתרים אלה נבחרו לשם חקירת מערכות הקשרים שבין העיר לכפר: בין סוסיא כעיר הראשה ובין מג'דוליה, כפר המצוי בקצה הצפוני של תחומה של סוסיא, במרחק של כשש שעות הליכה ממנה. לפי המקורות הספרותיים סוסיא הייתה העיר היחידה בדרום הגולן ומרכזו והיא שימשה מרכז מנהלי לכלל תושביה, יהודים ונוכרים כאחד. מג'דוליה היא הכפר היחיד שנחפר עד כה בתוך התחום של סוסיא ולכן היא מקרה חקר ראשוני.

מג'דוליה

החפירות במג'דוליה, בראשות מ' אזבנד, מטעם המכון לארכאולוגיה באוניברסיטת חיפה, החלו בשנת 2014 וממשיכות עד היום. האתר ממוקם בקצה המנהלי הצפוני של סוסיא על הגדה הדרומית של נחל סמך. באתר הולך ונחשף כפר שמתוארך בעיקר לתקופה הרומית, אך קיים ממצא מועט המרמז על התיישבות שהייתה בו כבר בתקופה ההלניסטית. ההתיישבות בו לא המשיכה לתקופה הביזנטית. שרידים של מבנה ציבור שווהה כבית כנסת הם המאפיין המובהק לזיהויו של היישוב כיהודי. בנוסף, התגלו באתר כבשן ליצור כלי חרס – הראשון שנחשף בגולן, בתי בד ומבני מגורים.

תחומה של סוסיא

סוסיא הייתה עיר הראשה היחידה במרכז רמת הגולן ובדרומה בתקופה הרומית ובתקופה הביזנטית, וסביר שתחומה המנהלי כלל את מרביתו של שטח זה. (במרכז הגולן היה תחום מנהלי בשם גאלוניטיס שהיה ללא עיר מרכזית). בדרום ובדרום-מזרח הוא גבל בתחומי העיר גדרה, ובמערב – בכינרת ובתחום הגליל. (על פי יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, ספר שלישי, 37).

סוסיא

סוסיא או היפוס (Antiochia Hippos) בשמה היווני, נוסדה על רמתו של הר סוסיא כשני ק"מ ממזרח לכינרת, כיום מעל קיבוץ עין גב. החפירות באתר החלו בשנת 2000 מטעם המכון לארכאולוגיה באוניברסיטת חיפה בראשותם של א' סג'ל ומ' איזנברג ובמהלכן נחשפו חלקים נכבדים ממרכזו של העיר. לאחרונה נחשף גם מתחם רומי שמצוי מחוץ לחומות העיר (החל מ-2012, החפירה בראשותו של איזנברג).

סוסיא נוסדה במחצית הראשונה של המאה השנייה לפנה"ס, ככל הנראה בידי אנטיוכוס השלישי המכונה אנטיוכוס 'הגדול', והגיעה לשיא עוצמתה ופריחתה החל מן המאה הראשונה ועד לראשית המאה השלישית לספירה. בתקופה זו נודעה גם כאחת מערי הדקפוליס, שהוא גוש גיאוגרפי-תרבותי של כעשר ערים בעלות צביון יווני-רומי בתחומי ירדן, סוריה וישראל של היום. כחלק מתכנון העיר בתקופה הרומית נבנו בה רחוב ראשי, הדקומנוס מקסימוס, שמהלכו ממזרח למערב והוא נחצה ברשת רחובות משניים, קרדינס, שמהלכם מצפון לדרום והם יוצרים מערך עירוני מתוכנן של מבנים. במהלך התקופה הביזנטית שמרה העיר על חשיבותה האזורית ושימשה כמושב הבישופ, שמרה העיר על חשיבותה האזורית ושימשה כמושב הבישופ,

בית הכנסת במגדוליה, מבט לכיוון מזרח (צילום רחפן: ש' אפל)

עד כה נחפר כמעט עד תום רק מאוזוליאום שמצוי כ־20 מטרים ממזרח לדרך ולמגדלי הקבורה. הוא בנוי באבני בזלת מסותתות. הקומה הראשונה, שהכילה את הקברים, מקורה בקימרון שנשא את הקומה השנייה. אם לשפוט על פי פריטי האבן המעוצבים בקפידה ושרידי הכרכוב של הקומה העליונה, במקור אולי היה המבנה בעל שלוש קומות. שרידים מפוסלים של שני אריות וחלקים מאיצטרובל, עשויים באבן גיר, נתגלו במבנה. ייתכן שהם שימשו לעיטור גגו של מבנה הקבורה המונומנטלי. המבנה הוקם במאה השנייה לספירה ותיפקד בעיקר עד למאה הרביעית. ייתכן שהוא קרס ברעש האדמה של שנת 363 לספירה, שפגע במספר מכלולי בנייה בסוסיתא. מבני הקבורה המפוארים ניכרו היטב באזור, וכל מי שנע בציר זה לכיוון הגולן או מערבה לעבר הכינרת יכול היה להתרשם מן ההדר הרב שלהם. מעניין שבכל המרחב הכפרי בגולן, למרות הסקרים הרבים שנערכו בו, זוהו עד היום רק מעט בתי קברות שתוארכו לתקופה הרומית. במגדוליה לא התגלה בית קברות, דבר שיכול להעיד על קבורה פשוטה בשוחות.

ההבדלים במנהגי הקבורה נובעים ככל הנראה מהבדלים שבין העיר לכפר בכל הקשור לבנייה ציבורית ומונומנטלית, שהייתה נהוגה בעיקר בעיר.

דרכים

למרות מספר סקרים באפיקו של נחל סוסיתא ובפתחו המוליך לכיוון מזרח הגולן, לא התגלו שרידים מן הדרך הרומית עצמה. עם זאת, מפות ישנות, עמודי מיל שנתגלו בסמוך, שרידי חציבות,

תחומה של סוסיתא נחקר בעבר בעיקר על בסיס מקורות חז"ל ובמיוחד על בסיס ברייתא דתחומין, שהנוסח המלא שלה נמצא בכתובת הפסיפס מרחוב ובה נכתב: "העירות האסורות ביתחום סוסיתה: עינוש, עינחרה, ודמבר, עיון, ויערוט וכפר יחריב ונוב וחיספייה וכפר צמח" (שורות 9-10), הכתובת מגדירה את תחום סוסיתא, העיר הפגאנית, ואת העיירות היהודיות שבתחומה, שכמחציתן מזהות היום בשטח.

מגדוליה ממוקמת בגבולו הצפוני של התחום ושמה הוזכר לראשונה על ידי החוקר הגרמני גוטליב שומאכר שהגיע לאזור בסוף המאה ה-19 כדי לסקור את השטחים לקראת בניית מסילת הרכבת בגולן. שומאכר סקר אתרים ארכאולוגיים רבים ופירסם אותם בספרו The Jaulan. בדומה לאתרים רבים בגולן, אנו לא מכירים כפר באזור זה מהעת העתיקה עם שם דומה, ולא ניתן לזהות את המקום עם אחד הכפרים היהודיים שמוזכרים במקורות בתחומה של סוסיתא הרומית.

קבורה

בחלקו הדרומי של אוכף סוסיתא נחשף בית קברות שכולל עשרות מבני קבורה שנועדו לאוכלוסיית עשירי העיר סוסיתא ומאות קברי שוקת חצובים וסרקופגים לרוב. חלק ממבני הקבורה מפוארים ובעלי יותר מקומה אחת (מאוזוליאום), ביניהם סדרה של כעשרה מגדלי קבורה זהים הבנויים באבני גיר או בזלת גדולות בעלות סיתות שוליים רחב וזיז גס במרכז. המבנים זהים באופן בנייתם ומידותיהם, סדורים במרווח של מטר האחד מן השני בצמוד וממזרח לדרך לאורכו של האוכף והם טרם נחפרו.

כתובת רחוב

מבט על החפירות במרכז האוכף של סוסיטא (צילום רחפן: מ' איזנברג)

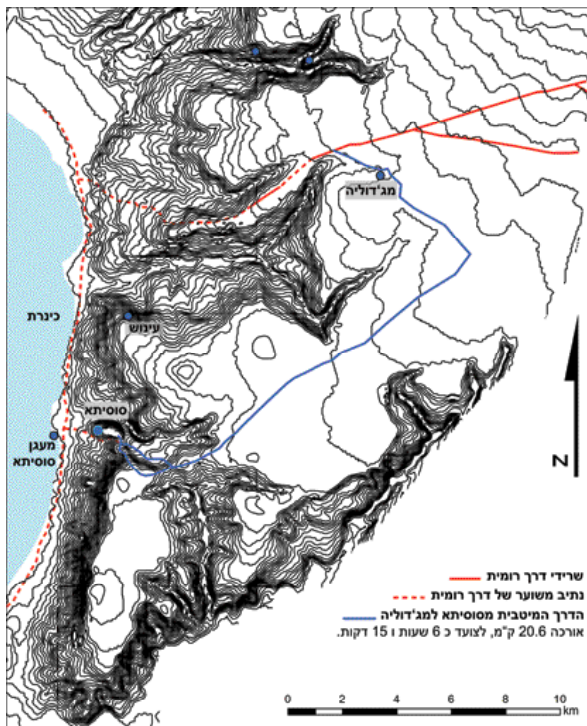
אדריכלות ציבורית

במרכזו של האוכף של סוסיטא נחצב בסלע הגיר הרך חפיר הגנתי ברוחב של כשבעה מטרים, שמטרתו הייתה לעכב את מעבר מכוונות המצור של האויב בכואו לצור על העיר. חפיר זה שימש גם כגבול חד וסמלי בין עולם המתים מדרום לעיר לכיוון שיערה המרכזי על רמת ההר.

בשנים האחרונות נחפר מתחם מהתקופה הרומית, שצמוד לחפיר ומצפון מערב לו לכיוון רמת ההר. המתחם נבנה מחוץ לחומות העיר, כך שכל מי שהעפיל לסוסיטא ממזרח הכינרת יכול היה לראותו בנקל. עד כה נחשפו במתחם זוהו בו, שער מבוא מפואר (פרופילאום), בית מרחץ ציבורי ותיאטרון. הנכנס בשערי המבוא צעד כ־30 מטר והגיע לבית מרחץ ציבורי מפואר שנחשף בחלקו. לא רחוק משם זוהה תיאטרון שהכיל עד כ־3,500 צופים. המתחם

המחוזיאום באוכף של סוסיטא, מבט למערב (צילום רחפן: מ' איזנברג)

עדויות מחוקרים בני זמננו ושרידים של מספר בתי קברות ממזרח לסוסיטא, מאפשרים לשרטט נתיב שהלך מן הכינרת אל הגולן ואל תחומה המרכזי של סוסיטא. הדרכים שהובילו מהאזור הכפרי לעיר היו בעיקר דרכים מקומיות שהתחברו אל דרך ראשית שהובילה לעיר. המרחק הגדול ביותר הוא מהגבול הצפוני בסביבת מגדליה, שמרחק בקו אווירי כ־15 ק"מ לסוסיטא ובהליכה כ־20 ק"מ. מרחק שנגמע בכשש שעות הליכה. באופן מפתיע, הדרך הרומית בעלת ההשתמרות הטובה ביותר בגולן, כולל מגדלי שמירה ואבני מיל, נמצאת כקילומטר מצפון למגדליה ואין לה קשר ישיר לא למגדליה ולא לסוסיטא או לתחומה. ניתן להסיק שהקשר בין העיר לבין הכפר התבסס בעיקר על דרכים מקומיות דבר שככל הנראה הקשה על קשר רציף בחודשי החורף והשאיר את הכפר מבודד מהעיר הגדולה שבתחומה חלק מימות השנה.

מפת האזור וציון הדרך המשוערת בין סוסיטא למגדליה (עיבוד מידע גיאוגרפי בידי א' פאזוט)

התיאטרון בסוסיטא (צילום: מ' איזנברג)

אחת מן הדרכים לאפיין את מקור אבני הבנייה, ודאי בבנייה ציבורית, הוא איתור המחצבות וניסיון להתחקות אחר מקור אבני הגזית. המחצבה בגולן טרם אותרה לפי שעה, אך הבזלות בגולן הן בשנים אלו במרכזו של מחקר שמטרתו לאפיין את אזורי הבזלת באמצעות בדיקה כימית וליצור מסד נתונים שיאפשר זיהוי של פריטים אדריכליים ומקורם בגולן.

מחקר אחר בדק את תווי הסתתים (סימנים שנחקקים על אבני הבניה על ידי הסתתים) שנתגלו על מאות מאבני הבנייה, הפריטים האדריכליים ואבני הריצוף מבזלת בגולן, שהתגלו גם בסוסיטא וכן על גבי מושבי האבן המסותתים מבית הכנסת במג'דוליה. לפי שעה לא נתגלה זהות בתווי הסתתים בין שני האתרים אך התברר שתווי הסתתים מופיעים בגולן רק מסוף המאה הראשונה לפנה"ס עד סוף המאה השנייה לספירה. כשתאותר המחצבה ניתן יהיה לנסות ולהתחקות אחר מקור אבני הבנייה ולהבין האם מחצבה ראשית אחת סיפקה את חומרי הגלם לבניית מבני הציבור של כל המבנים בתחום סוסיטא.

חסחר

בקצה המזרחי של מג'דוליה התגלה כבשן לייצור כלי בישול מהתקופה הרומית המאוחרת. הכלים שנוצרו בו זהים בצורתם לכלים המוכרים בסוסיטא ותחומה, אך בבדיקה פטרוגרפית, המאפשרת לזהות את חומרי הגלם של החרסים, לא נמצאה זהות בין הכלים שנוצרו במג'דוליה לבין הכלים מסוסיטא. כלומר, כלי הבישול בסוסיטא לא הגיעו מבית היוצר ממג'דוליה שנועד ככל הנראה רק לצרכי הכפר וסביבתו הקרובה. כלי הבישול מסוסיטא הגיעו בחלקם מרחוק, מבית היוצר היהודי של כפר חנניה שבגליל (עדות ליחסים מסחריים בין יהודים ללא יהודים), וחלקם מבית יוצר מקומי בגולן שהיה ככל הנראה קרוב לסוסיטא.

סיכום

המחקר על תחומה של סוסיטא משלב לראשונה מחקר אזורי של אתרים שנחקרים ככלים מדעיים עכשוויים, תוך ניסיון ליצור כלים שניתן יהיה ליישם גם במחקרים אזוריים ובין-אזוריים בעתיד. שילוב מחקר ארכאולוגי ברזולוציה גבוהה בשילוב עם שיטות אנליטיות וכלי ניתוח גיאוגרפיים הוא המפתח להבנת מערכות קשרים סבוכות בין העיר ליישובים הכפריים שבתחומה. הוצגו כאן לראשונה חלק מתוצאות המחקר. להפתעתנו, למרות המרחק הגיאוגרפי הקצר בין סוסיטא למג'דוליה, ולמרות שסוסיטא היא העיר היחידה בדרום הגולן ומרכזו, אין הוכחות לקשר הדוק בין הכפר והעיר שבתחומה, דבר שמעלה שאלות חדשות לגבי משמעות המושג של תחומה של פוליס בתקופה הרומית. ■

באוכף נבנה בראשית המאה השנייה לספירה (כנראה בימי הקיסר הרריאנוס) והוא שימש עד למאה הרביעית. תקופה זו היא תקופת שיא הפריחה העירונית בסוסיטא ובערים נוספות במזרח הרומי. ייתכן, שבשל התרחבות העיר נאלצו המתכננים לצאת מחוץ לגבולות חומותיה. הימצאותם של שלושה מרכיבים מרכזיים במתחם: שער מבוא מפואר, בית מרחץ ציבורי ותיאטרון מרמזים על היותו מתחם פולחני. מיקומו מחוץ לחומות העיר ומציאתה של מסכת הברונזה של האל פאן במגדל המערבי של שער המבוא מעלים את האפשרות שלפנינו מתחם פולחני לאחד מאלי הטבע, ככל הנראה לדיוניסוס. בשלב זה לא ניתן לשלול את האפשרות שהוא שימש אולי גם כמתחם רפואי – אסקלפיאון. עצם היותו ממוקם מחוץ לחומות העיר סוסיטא ובסמיכות לדרך הראשית מצביעים על כך שהוא יכול היה לשמש את כלל אנשי תחומה של סוסיטא ונשאלת השאלה האם גם היהודים נהגו לפקוד אותו. באתרים באזור הכפרי כמעט לא זיהו מבנים בעלי מאפיינים מונומנטליים מהתקופה הרומית וזאת לעומת התקופה הביזנטית שבה ישנן עדויות רבות לכנסיות ולבתי כנסת מפוארים בדרום רמת הגולן ובמרכזו. לבן היישוב הכפרי שחי בתקופה הרומית, הביקור הראשון בפוליס סוסיטא הייתה בוודאי הלם תרבותי. הוא נכנס לעולם עירוני גדוש הדר וצבע של מבנים מונומנטליים מפוארים. שפע השיש, הגרניט, הפיסול ומלאכת הכיור העשירה התנשאו לגובה שכמותו לא חזה, אלא בערים השכנות דוגמת טבריה ובניאס.

להפתעתנו, כבר בראשית החפירות במג'דוליה, התגלה בה מבנה ציבור במידות 13x23 מ', בנוי אבני בזלת מסותתות (אבני גזית). במבנה התגלו כותרות דוריות, קטעי פסיפס צבעוני ומערך ספסלים, בדומה לבתי כנסת אחרים מסוף תקופת בית שני כמו אלו שהתגלו בגמלא ובמגדל. המבנה זוהה ככית כנסת מהתקופה הרומית (מאות ראשונה-שלישית לספירה) והוא בולט על רקע יתר בתי הכפר שבנויים באבנים מהוקצעות חלקית או באבני שדה.

לעיון נוסף

1. מ' איזנברג, "סוסיטא-היפוס: מפוליס רומית בדקפוליס לעיירה אומיית דועכת. מחדושי עונות החפירה האחרונות (2012-2015)", קדמוניות 151, (2016), עמ' 2-17.
2. מ' איזנברג, "סוסיטא בתום 18 עונות חפירה", מכמנים (2017), עמ' 7-24.
3. A. Kowalewska and M. Eisenberg, "Reading the Signs — Masons' Marks from Antiochia Hippos and Roman Syria-Palaestina", *Tel Aviv* 46 (1), (forthcoming 2019).
4. M. Osband and M. Eisenberg, "Interregional Trade in the Roman Period: A Diachronic Study of Common Kitchenware from Hippos of the Decapolis", *Tel Aviv*, 45(2), (2018), pp. 273-288.
5. O. Zingboym, "The Necropoleis", in: M. Eisenberg, *Hippos (Sussita) of the Decapolis: The First Twelve Seasons of Excavations (2000-2011)*, Volume II, The Zinman Institute of Archaeology, Haifa 2018, pp. 24-43.